

О НАХОДКАХ ДЕТАЛЕЙ РЕМЕННЫХ И СУМОЧНЫХ ГАРНИТУР С ТЕРРИТОРИИ КАРПАТО-ДНЕСТРОВСКОГО РЕГИОНА

СВЕТЛАНА СТАНИСЛАВОВНА РЯБЦЕВА (†)*

Ключевые слова: *Длинные пояса, накладки, Пруто-Днестровский регион, культурные контакты*
Kulcsszavak: *Hosszú övek, övveretek, Prut–Dnyeszter régió, kulturális kapcsolatok*

Светлана Станиславовна Рябцева

О находках деталей ремennых и сумочных гарнитур с территории Карпато-Днестровского региона. *Длинные пояса, украшенные многочисленными бляшками, были характерны для европейской мужской моды IX – первой половины XI вв. В Пруто-Днестровском регионе, а именно на территории Республики Молдова, несколько подобных поясов было найдено на поселениях и в погребениях. Пока мы располагаем данными о трех подобных находках. Первый поясной набор IX в. был найден в кургане близ Слободзеи (Приднестровье). Подобные слободзейским поясные бляшки известны из клада Рэдукэнь в Румынии, датированного концом IX – первой половиной X вв. Такие же украшения были представлены на Больше-Тиганском могильнике в Уральском регионе, а также на ряде памятников в Украине (возможно, маркирующих присутствие венгров на территории Ателькузы). Вторым поясным набором был найден в кургане № 3 близ села Старые Бэдражи (Единецкий район). Подобные пояса распространены в памятниках первой половины X – первой половины XI вв. в Центральной и Юго-Восточной Европе. Некоторые специфические элементы таких поясов известны на территории Венгрии, Словакии, Румынии, но чаще они встречаются в памятниках Болгарии. По всей видимости, с этой же традицией связаны и некоторые находки с территории Украины. Третий поясной набор был найден на городище Екиматуцы (Резинский район). Поселение датируется концом IX – первой половиной XI вв. Его основными жителями были славяне. В X – начале XI вв. бляшки, подобные екиматуцким, известны в Восточной, Центральной и Юго-Восточной Европе. Но наиболее близкие к екиматуцким находки происходят из Нижнего Подунавья и с Балкан. Таким образом, в Пруто-Днестровском регионе поясные наборы происходят из разных типов памятников, оставленных оседлым и кочевым населением. Они отражают средневековую моду конца IX – начала XI вв. и контакты местного населения с выходцами из Восточной, Юго-Восточной и Центральной Европы.*

Szvetlana Sztanyiszlavovna Rjabceva

А Кáрпáт–Днэсэцтэр рэгиóбóл сэрмáзó öв- és tarsolygarnitúrák díszítményeiről

A veretekkel gazdagon díszített hosszú övek használata a 9. század és a 11. század első fele közötti időszakban volt jellemző az európai férfiviselethez. Néhány ilyen öv a Prut–Dnyeszter régióban, egészen pontosan a mai Moldova területén található temetkezésközletről és településről is előkerült. Ebből a régióból jelenleg három ilyen leletet ismerünk. Az egyik övgarnitúra a Szlobodzeja (Dnyeszter-melléki Moldáv Köztársaság) közelében feltárt kurgánból származik, és a 9. századra keltezhető. A szlobodzejai övveretekhez hasonló leletek a romániai Răducăneni közelében előkerült kincslelet anyagából ismertek (9. század vége – 10. század első fele). Ugyanígy övdíszeket találtak az Urál vidékén feltárt Bolsije Tyigani-i temetőben és számos ukrán lelőhelyen is (ez utóbbiak talán az etelközi magyarok régészeti hagyatékához tartoznak). A másik övgarnitúra a Sztarije Bedrazsi (Bădrăgii Vechi, Edineți járás) közelében található lelőhely 3. kurgánjából származik. Ennek párhuzamai a 10. század első fele és a 11. század első fele közé keltezhető közép- és délkelet-európai lelőhelyekről ismertek. Ezen övtípus néhány jellemző eleme a mai Magyarország, Szlovákia és Románia területéről is ismert, de leggyakrabban bulgáriai lelőhelyeken fordulnak elő. Feltehetően néhány ukrán tárgy is ezzel a leletkörrel hozható összefüggésbe. A harmadik övgarnitúra az echimăuți erődített településről (Rezinai járás) származik. A lelőhely, amelyet egy alapvetően szláv népesség használt, a 9. század vége és a 11. század első fele közé keltezhető. Az echimăuți veretek párhuzamai Kelet-, Közép- és Délkelet-Európa 10. századi – 11. század eleji leletanyagából ismertek. A legközelebbi párhuzamok az Al-Duna vidékén és a Balkánon kerültek elő. A Prut–Dnyeszter régióból jelenleg ismert övgarnitúrák különböző típusú lelőhelyekről származnak (kurgán, erődített település), így tehát ezek a tárgyak a letelepedett és nomád életmódot folytató népegekhez köthető lelőhelyeken egyaránt előfordulhatnak. A vizsgált leletek a 9. század végi – 11. század eleji viselethez köthetők, és jól mutatják a régió lakosságának kelet-, közép- és délkelet-európai kapcsolatrendszerét.

* Институт культурного наследия, Академия наук Республики Молдова / A Moldáv Tudományos Akadémia Kulturális Örökség Intézete. MD-2001, mun. Chişinău, Bd. Ştefan cel Mare şi Sfânt 1.

С территории Карпато-Днестровского региона происходит несколько поясных наборов, а также целый ряд отдельных бляшек и накладок. Эти находки относятся к периоду IX – начала XI вв. и происходят из разных типов памятников. С кочевническими захоронениями связаны пояса из Слободзеи¹ и Старых Бэдражей.² Бляшки из Екимауц³ происходят из контекста славянского укрепленного поселения. Однако, на этом памятнике встречено несколько вещей, которые могут свидетельствовать о венгерском присутствии, а так же венгерском влиянии на культуру населения. Находки отдельных бляшек с поселения Ханска⁴ связаны с древностями смешанного населения, в составе которого выделяются как славянские, так и «салтоидные» компоненты (РАБИНОВИЧ–РЯБЦЕВА 2009, 292–304).

Наиболее ранним является поясной набор, обнаруженный во впускном п. 18 в Слободзейском кургане на Днестровском Левобережье. Погребение мужчины сопровождалось захоронением коня (ЩЕРБАКОВА–ТАЩИ–ТЕЛЬНОВ 2008, 4). В районе таза погребенного были найдены череп и нижние конечности лошади, неподалеку обнаружены стремена и остатки уздечки. В поясной области захороненного прослежены остатки кожаного ремня с серебряной поясной гарнитурой. С правой стороны от скелета располагались железный нож и кожаный мешочек с железным кресалом и остатками ткани, возможно крепившимися к поясу. К ювелирному убору относятся две кольцевидные серебряные позолоченные проволочные серьги. Поодаль от черепа человека располагался одноручный гончарный кувшин и остатки жертвенной пищи (кости овцы). На левой плечевой кости погребенного обнаружено пять наконечников стрел, на кисти – крючок для крепления колчана, в области груди были найдены накладки на лук.

Сохранность пояса достаточно хорошая: в наличии тридцатисантиметровый фрагмент ремня шириной 1,7 см, к которому на расстоянии 1,8 см

А Кárpát–Dnyeszter régió leletanyagából néhány övgarnitúrát és számos különálló veretet ismerünk. Ezek különböző típusú lelőhelyeken kerültek elő, keltezésük a 9. század és a 11. század eleje közé tehető. A szlobodzejai¹ és Sztarije Bedrazsi-i² övek nomád temetkezésekből származnak, az echimăuți³ vereteket ezzel szemben egy szláv erődített településen találták. Echimăuți-ban több olyan tárgy is napvilágot látott, amelyek alapján feltételezhető, hogy a magyarok jelen voltak ezen a területen és hatással lehettek a helyi népesség kultúrájára. A Hansca⁴ közelében feltárt településről származó különálló veretek egy olyan kevert népesség leletanyagához tartoznak, amelynek összetételében szláv és szaltovói jellegű elemek egyaránt jelen vannak (RABINOVICS–RJABCEVA 2009, 292–304).

Az általunk vizsgált övgarnitúrák közül a Dnyeszter bal partvidékén található szlobodzejai kurgán 18. számú, másodlagos temetkezésében feltárt lelet a legkorábbi. Ebbe a sírba az elhunyt férfival együtt egy lovat is eltemettek (SCSERBAKOVA–TASCSI–TYELNOV 2008, 4). A ló koponyája és alsó végtagsontjai a férfi medencéje környékén feküdtek, ezek közelében pedig kantármaradványok és két kengyel volt. Az elhunyt derekának környékén ezüstveretes bőrszíj maradványait figyelték meg. A csontváz jobb oldalán egy vaskés és egy bőrzacskó feküdt, amelyeket feltehetően az övön hordtak. A bőrzacskóban szövetmaradványok és egy vasból készült csiholó volt. A sírből két darab, aranyozott ezüsthuzalból készült fülbevaló-karika is előkerült. Az elhunyt koponyájától kissé távolabb egy egyfülű agyagkorsó, valamint az áldozati étel maradványai, juhcsontok feküdtek. A bal vállcsontnál öt nyílhegy, a bal kézfejnél egy tegezakasztó kampó, a mellkasnál pedig íjlemezek voltak.

Az öv viszonylag jó megtartású, megmaradt részének hossza 30 cm, szélessége 1,7 cm. Az övhöz 13 pajzs alakú, áttört, öntött övveret tartozott,

¹ Slobozia, UATSN (Unitatea administrativ-teritorială din stînga Nistrului) / Слободзея, ПМР (Приднестровская Молдавская республика).

² Bădragii Vechi, район Edineț, Республика Молдова.

³ Echimăuți, район Rezina, Республика Молдова.

⁴ Hansca, район Ialoveni, Республика Молдова.

¹ Slobozia, UATSN (Unitatea administrativ-teritorială din stînga Nistrului [Közigazgatási területi egység a Dnyeszter bal partján]) / Слободзея, ПМР (Приднестровская молдавская республика [Dnyeszter-melléki Moldáv Köztársaság]).

² Edineți járás, Moldova. Moldáv neve: Bădragii Vechi.

³ Rezina járás, Moldova.

⁴ Ialoveni járás, Moldova.

друг от друга крепились тринадцать литых прорезных бляшек щитовидной формы с прямым гладким верхним и фестончатым полукруглым краем (рис. 1. 2; рис. 2. 23–37). В центре бляшек расположен гладкий щиток с щелевидной прорезью. Щитки также обрамлены фестончатым бордюром. Кроме того, к поясу крепились дополнительные кожаные ремешки с аналогичными бляшками, но без прорезей. Сохранилось четырнадцать экземпляров подобных бляшек, также декорированных со всех сторон фестончатым обрамлением. Щиток поясной пряжки декорирован по краю выступами и ложным жемчужником. В центре щитка расположен достаточно сложный растительный узор. Близкая по форме, но более грубо выполненная бронзовая бляшка, найдена совместно с перстнем «салтовского типа» у с. Бучумень⁵ (рис. 2. 17).

Девять серебряных поясных бляшек листовидной формы с фестончатым обрамлением наружного края и контура внутреннего щитка найдены в кладе Рэдукэнь⁶ (рис. 2. 19–22) (TEODOR 1980, 403–423). В данном комплексе представлены ранние монеты (дирхемы середины VIII – начала IX вв.) и подборка украшений второй половины IX – начала X вв.

Таким образом, отличительной чертой рассмотренных бляшек щитовидной формы являются углубленные относительно поверхности изделия фестоны. Подобный способ оформления краев бляшек появляется уже на ряде изделий позднеаварского периода (GALUŠKA 2013, 81–82, obr. 54–55).

На территории Восточной Европы близкие аналогии деталям поясного набора из Слободзеи происходят из Больше-Тиганского могильника (CHALIKOVA–CHALIKOV 1981, 131, Taf. XXIII). Аналогичный специфический бордюр представлен и на ряде щитков пряжек и поясных накладок с территории Украины (например, Орджоникидзе) (ТЮРКСКОЕ НАСЛЕДИЕ 2008, 214). По всей видимости, ременные наборы с рассмотренным специфическим декором являются составной частью круга древностей, маркирующих продвижение венгров

которые egymástól 1,8 cm távolságra helyezkedtek el. A veretek pereme felül sima, egyenes, alul karéjos, félkör alakú (1. kép 2; 2. kép 23–37). A veretek közepét alkotó sima felületű, karéjos peremű részen áttörés látható. Az övhöz mellékszjak is tartoztak, amelyeket az előbbiekhöz hasonló, de áttörés nélküli veretek díszítettek. Ezekből a minden oldalukon karéjos peremmel ellátott veretekből 14 példány került elő. A csattest peremét kidodorodásokkal és hamis gyönggyel díszítették. A csattest központi részén egy viszonylag összetett növényi minta látható. A szlobodzejai veretek formái párhuzamaként egy kevésbé igényes kidolgozású bronzveret említhető, amely egy 'szaltovói típusú' fejesgyűrűvel együtt került elő Buciumeni⁵ közelében (2. kép 17).

A Răducăneni⁶ közeléből származó kincsleletben kilenc levél alakú ezüst övveret is volt. A veretek külső pereme és a központi, pajzs alakú motívum külső oldala mentén karéjos díszítés látható (2. kép 19–22) (TEODOR 1980, 403–423). A leletegyütteshez emellett korai érmék (8. század közepi – 9. század eleji dirhemek) és számos ékszer is tartozott (9. század második fele – 10. század eleje).

A fentiekben vizsgált pajzs alakú veretek jellegzetes eleme a bemélyített karéjos díszítés. Ehhez hasonló motívum több késő avar kori készítményen is megfigyelhető (GALUŠKA 2013, 81–82, obr. 54–55).

A szlobodzejai öv vereteinek közeli párhuzamait Kelet-Európában, a Bolsije Tyigani-i temető leletanyagában találhatjuk meg (CHALIKOVA–CHALIKOV 1981, 131, Taf. XXIII). A szlobodzejaihoz hasonló jellegzetes peremdísz számos ukrainai övcsaton és övvereten is látható (például Ordzsonikidze) (ТЮРКСЗКОЈЕ НАСЛЕДИЈЕ 2008, 214). A karéjos díszítéssel ellátott övveretek nagy valószínűséggel ahhoz a leletkörhöz tartoznak, amely a magyarok kelet-európai vándorlásával hozható összefüggésbe (ún. magyargyanús leletek). A kutatók véleménye szerint a magyarok Volga-vidéki tartózkodását a tankejevkaei és Bolsije Tyigani-i temető leletanyaga bizonyítja (öv- és kantárvere-

⁵ Buciumeni, район Ungheni, Республика Молдова. Национальный музей истории Молдовы, акт № 59.

⁶ Răducăneni, жудец Iași, Румыния.

⁵ Ungheni járás, Moldova. Moldáv Nemzeti Történeli Múzeum, 59. számú irat.

⁶ Iași megye, Románia.

Рис. 1. Предположительная реконструкция поясного набора из Екимаяц (1) и поясные бляшки из Слободзеи (2), Старых Бэдражей (3), Екимаяц (4–5) и Тарасова (6). Масштаб разный

1. kép. Az echimăuți övkészlet elméleti rekonstrukciója (1) és övveretek Szlobodzejából (2), Sztarije Bedrazsiból (3), Echimăuțiből (4–5) és Tarasovából (6). A méretarányok eltérőek

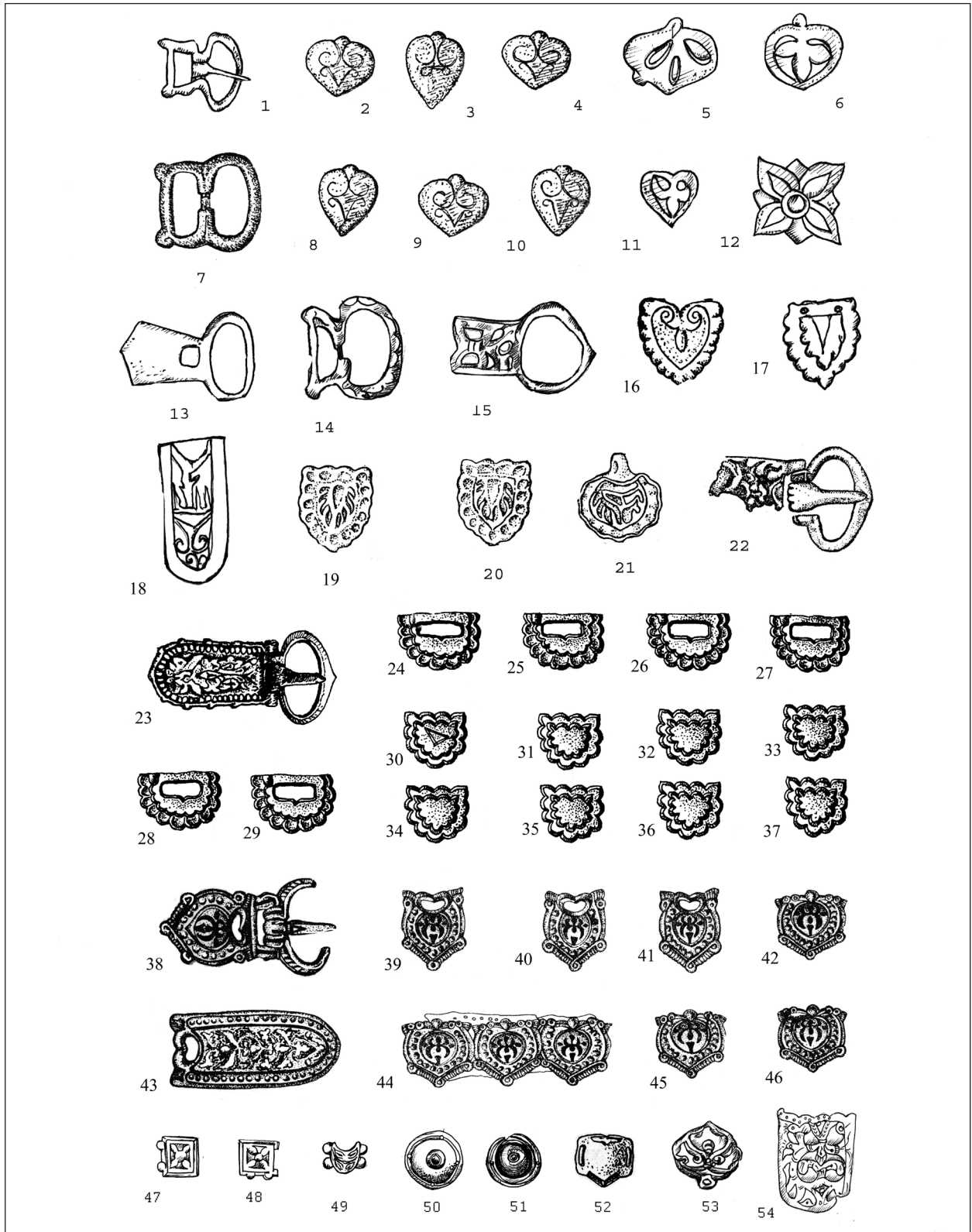

Рис. 2. Поясные и сумочная бляшки и наконечник ножен сабли. Масштаб разный. 15, 54: Екимауцы (Республика Молдова); 16: Обыршия (Румыния); 17–18: Бучумень (Республика Молдова); 19–22: Рэдукэнь (Румыния); 23–37: Слободзея (UATSN / ПМП); 38–46: Старые Бэдражи; 47–53: Ханска (Республика Молдова)
 2. kép. Öv- és tarsolydíszek, valamint egy szablahüvely koptatója. A méretarányok eltérőek. 15, 54: Echimăuți (MD); 16: Obârșia (RO); 17–18: Buciumeni (MD); 19–22: Răducăneni (RO); 23–37: Szlobodzeja (UATSN / PMP); 38–46: Sztarije Bedrazsi (Bădragii Vechi); 47–53: Hansca (MD)

по территории Восточной Европы. По мнению исследователей, археологическим свидетельством пребывания венгров в Поволжье являются материалы Танкеевского и Больше-Тиганского могильников, откуда происходят поясные и уздечные наборы, погребальные маски. Одиночные подкурганные погребения известны в Саратовском и Самарском Поволжье, на юге и западе Украины. Памятники, связываемые с пребыванием венгров на территории Украины, выделяются в Субботцевский тип, возможно, генетически связанный с караякуповскими древностями Приуралья (КОМАР 2011, 21–78). По мнению А. В. Комара, венграм принадлежали отдельные подкурганные и бескурганные захоронения второй половины IX в. с западной ориентировкой усопших, сопровождавшиеся конем, его снаряжением и снаряжением всадника, наборными поясами, гончарной или серебряной посудой (Субботцы,⁷ Манвеловка, Твердохлебы, Бабичи, Нововоронцовка, Коробчино, Ордзоникидзе, Дмитровка). А. В. Комар отнес к этому же кругу древностей, маркирующих присутствие венгров на территории Ателькузы, и впускные захоронения из Слободзейского кургана, территориально весьма отдаленный от других Субботцевских памятников (КОМАР 2011, 65–67). На наш взгляд, о венгерских древностях и венгерском присутствии можно вести речь и для территории Пруто-Днестровского региона (РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2007, 195–230).

В Пруто-Днестровском регионе поясной набор, состоявший из 40 позолоченных бляшек, наконечника пояса и пряжки был найден в мужском захоронении при раскопках к. 3 у с. Старые Бэдражи (Чирков 1990, 158–168). Бляшки каплевидной формы представлены в двух разновидностях – более широкие с выступом в нижней части и узкие, удлиненные, с сердцевидной прорезью в нижней части (рис. 2. 38–46). В центре бляшек расположен выпуклый щиток, обрамленный каймой жемчужника и декорированный растительным орнаментом. На некоторых бляшках сохранилась чернь, заполнявшая контур рисунка. Щиток пряжки по форме и декору повторяет бляшку с сердцевид-

тек, halotti maszkok). Magányos kurgánsíros temetkezések a Volga Szaratov és Szamara környéki szakaszán, valamint Ukrajna déli és nyugati részén is előkerültek. A mai Ukrajna területén található, magyarokkal összefüggésbe hozható lelőhelyeket a kutatás szubbotci típusú lelőhelyekként említi. Lehetséges, hogy ezek szoros kapcsolatban állnak az Urál-vidéki karajakupovói lelőhelyekkel (КОМАР 2011, 21–78). О. В. Комар szerint a 9. század második felére keltezhető magyar sírokra az alábbiak jellemzőek: magányos kurgánsíros és aknasíros temetkezések, nyugat-keleti tájolás, lovastemetkezés, a lószerszámok és a lovas felszerelésének sírba helyezése, veretes övek, agyagból vagy ezüsből készült edények (Szubbotci,⁷ Manvelovka, Tverdohlebi, Babicsi, Novovoroncovka, Korobcsino, Ordzsonikidze, Dmitrovka). Komar a szlobodzejai kurgán másodlagos temetkezéseit szintén az etelközi magyar sírok közé sorolta, bár ezek a sírok nagyon távol esnek a többi szubbotci típusú lelőhelytől (КОМАР 2011, 65–67). A mi véleményünk az, hogy a Prut–Dnyeszter régió esetében is lehet magyar jelenlétről és magyarokhoz köthető leletekről beszélni (РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2007, 195–230).

A Prut–Dnyeszter régióban található Sztarije Bedrazsi lelőhely feltárásán a 3. kurgánban egy férfi sírjából 40 aranyozott övveret, egy szíjvég és egy övcsat került elő (СІРКОВ 1990, 158–168). Az övveretek csepp alakúak, és két változatban fordulnak elő: az egyik típus szélesebb, alsó részét pedig nyúlvánnyal díszítették; a másik hosszabb és keskenyebb, alsó részén pedig szív alakú áttörés látható (2. kép 38–46). A veretek közepét alkotó, növényi motívummal díszített domború elemet gyöngysor alakú dísszel futtatták körbe. Néhány övvereten még látható a díszítés körvonalát kitöltő niello. A csattest forma és díszítés tekintetében azonos a szív alakú áttöréssel ellátott veretekkel. A nyújtott szíjvégen látható növényi mintát niello háttérrel emelték ki.

A Sztarije Bedrazsi-i öv párhuzamai a 10. század első fele és a 11. század első fele közötti időszakra keltezhető közép- és délkelet-európai

⁷ Суботці, Знамянський район, Кіровоградська область, Україна.

⁷ Znamjankai járás, Kirovohradi terület, Ukrajna. Ukrán neve: Szubotci.

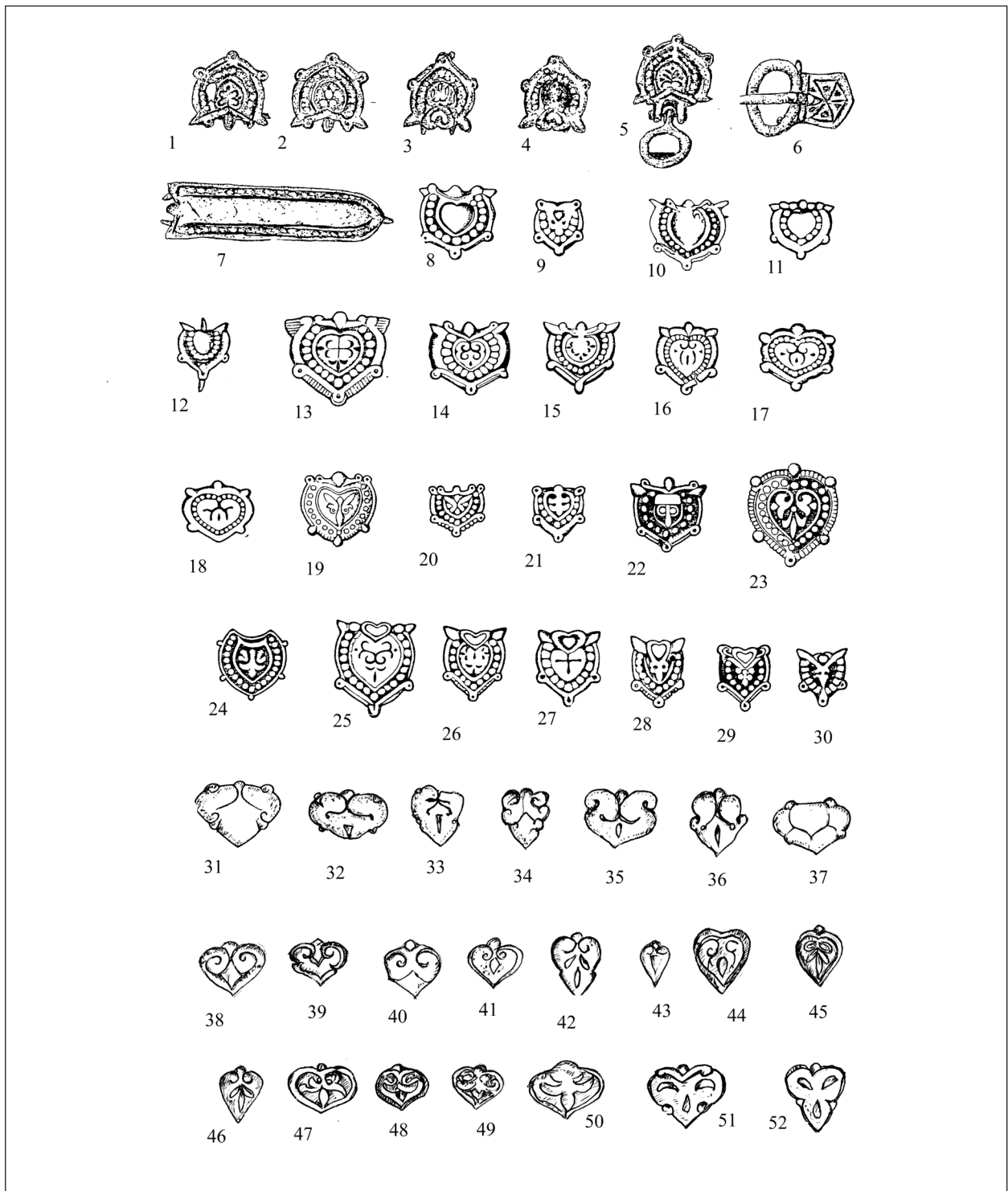

Рис. 3. Детали поясных наборов. Масштаб разный. 1–7: Кривина; 8, 10: Дуросторум; 9, 21, 29: Потина; 11, 25: Стан; 12, 16, 27: Средище; 13, 19, 22, 31, 42: Велики Преслав; 14: Добрич; 15, 17, 20, 24, 30: Шумен; 23: Велико Търново; 26: Изворник; 38, 43, 45, 46, 49: Надарево; 40–41: Пет Могили (Болгария); 32–34: Хомокмедь; 35–36: Карош; 37: Ладаньбене-Бенепуста; 47: Надьёс (Венгрия); 39: Пэкуял луй Соаре (Румыния); 44: Гнездово (Россия); 50, 52: Шестовица; 51: Киев (Украина)

3. kép. Veretes övek elemei. A méretarányok eltérőek. 1–7: Krivina; 8, 10: Durostorum; 9, 21, 29: Popina; 11, 25: Sztan; 12, 16, 27: Szrediste; 13, 19, 22, 31, 42: Veliki Preszlav; 14: Dobrics; 15, 17, 20, 24, 30: Sumen; 23: Veliko Tarnovo; 26: Izvornik; 38, 43, 45, 46, 49: Nadarevo; 40–41: Pet Mogili (BG); 32–34: Homokmégy; 35–36: Karos; 37: Ladánybene-Benepusztá; 47: Nagyősz (HU); 39: Păcuilul lui Soare (RO); 44: Gnyozdovo (RU); 50, 52: Sesztovica; 51: Kijev (UA)

ной прорезью. Поясной наконечник удлиненной формы декорирован растительным узором. Растительный декор на наконечнике подчеркнут черновой разработкой фона.

Сходные пояса известны по памятникам первой половины X – первой половины XI вв. Центральной и Юго-Восточной Европы (рис. 3. 8–30) (LANGÓ 2014, 57–65). Подобные пояса встречаются в венгерских древностях, например, Сентеш-Надьхедь, но гораздо чаще их находят на памятниках Болгарии (Дуросторум, Велико Търново, Стан, Средище, Велики Преслав, Добрич, Шумен, Попина, Изворник, Кривина) (рис. 3. 8–30) (FETTICH 1937, Taf. XCII; BÁLINT 1991, 39, Abb. 12; LANGÓ 2000, 33–57; LANGÓ 2010, 257–284; LANGÓ 2014, 57–65; DRAGOTÁ ET AL. 2009, 257, pl. 52; DONCSEVA 2004, 212–227; ПЛЕТНЬОВ 2004, 228–240; СТАНИЛОВ 1993, 152–163; GOMOLKA-FUCHS 2002, 493–514). В целом, данная группа поясов наиболее типична именно для древностей Карпато-Балканского региона. У с. Новосел в Болгарии такие бляшки были найдены среди других многообразных вариантов поясных накладок в составе комплекса ювелирной мастерской (БОНЕВ–ДОНЧЕВА 2011, 275, 276). В Кривине в 1998 г. был найден поясной набор, состоявший из 38 бляшек, щитковой пряжки и удлиненного наконечника, весьма близкий к происходящему из Старых Бэдражей (рис. 3. 1–7) (GOMOLKA-FUCHS 2002, 493–514). Весьма интересны находки сходных бляшек из некрополя первой половины XI в. в Одрци (Болгария). Накладки происходят из контекстов женских захоронений и, судя по пробитым в них отверстиям, нашивались на одежду (ДОНЧЕВА–ПЕТКОВА 2005, обр. 22).

Таким образом, пояс из Старых Бэдражей имеет широкий круг аналогий в Центральной и Юго-Восточной Европе. По нашему мнению, он был изготовлен в конце X – начале XI вв. в одной из ювелирных мастерских Карпато-Балканского региона.

По всей видимости, с этой же традицией связаны и несколько находок с территории Украины. Поясной набор сходного типа известен из захоронения пожилого мужчины у с. Траповка, а отдельные бляшки происходят из слоя первой половины X в. городища Искоростень (ДОБРОЛОБСКИЙ–СУББОТИН 1982, 168–173; КОМАР 2012, 329, рис. 22. 2). Кроме того в Восточной Европе находки бляшек

леlöhelyekről ismertek (3. kép 8–30) (LANGÓ 2014, 57–65). Ehhez hasonló övek a magyarországi leletanyagban is jelen vannak (például Szentes-Nagyhegy), de leggyakrabban bulgáriai lelöhelyeken fordulnak elő (Durostorum, Veliko Tarnovo, Sztan, Szrediste, Veliki Preszlav, Dobrics, Sumen, Popina, Izvornik, Krivina) (3. kép 8–30) (FETTICH 1937, Taf. XCII; BÁLINT 1991, 39, Abb. 12; LANGÓ 2000, 33–57; LANGÓ 2010, 257–284; LANGÓ 2014, 57–65; DRAGOTÁ ET AL. 2009, 257, pl. 52; DONCSEVA 2004, 212–227; ПЛЕТНЬОВ 2004, 228–240; SZTANILOV 1993, 152–163; GOMOLKA-FUCHS 2002, 493–514). A vizsgált övtípus összességében leginkább a Kárpát–Balkán régió leletanyagára jellemző. A bulgáriai Novoszel település közelében feltárt ötvösműhely területéről több más verettípus mellett ilyen övveretek is előkerültek (BONEV–DONCSEVA 2011, 275, 276). 1998-ban Krivinában egy övcsatból, egy hosszúkás szíjvégből és 38 veretből álló övkészlet került elő, amely rendkívül közeli párhuzamot mutat a Sztarije Bedrazsi-i övvel (3. kép 1–7) (GOMOLKA-FUCHS 2002, 493–514). Különösen érdekesek azok a szintén közeli párhuzamként említhető veretek, amelyek a 11. század első felére keltezhető bulgáriai odirci temetőből származnak. Ezek női temetkezésekből kerültek elő, és a rajtuk lévő lyukak alapján feltehetően ruhára voltak felvarrva (DONCSEVA–PETKOVA 2005, обр. 22).

A Sztarije Bedrazsi-i öv párhuzamai tehát széles körben megtalálhatók Közép- és Délkelet-Európában. Ez az öv véleményünk szerint a Kárpát–Balkán régió egyik ötvösműhelyében készült a 10. század vége és a 11. század eleje között.

Feltehetően néhány ukrainai tárgy is az ún. magyargyanús leletek közé sorolható. Траповка közelében egy idősebb férfi sírjában egy ezekhez a tárgyakhoz hasonló típusú övkészletet találtak, Iszkorosztyeny erődített településen pedig a 10. század első felére keltezhető rétegből néhány különálló veret került elő (ДОБРОЛЮБСКИЙ–СУББОТИН 1982, 168–173; КОМАР 2012, 329, рис. 22. 2). A Kelet-Európából ismert többi formai párhuzam az egykori Volgai Bolgária területéről (Izmeri), a Káma mentéről (rozsgyesztvenszki temető) és az Urálontról (Barszov gorodok, Cserepanyiha 2) származik (KAZAKOV 2010, 53–61, рис. 2; CSIKUNOVA 2012, 96–98, рис. 1).

сходных форм происходят из региона Волжской Булгарии (Измери), из регионов Камы (Рождественский могильник) и Зауралья (Барсов городок, Черепаниха 2) (КАЗАКОВ 2010, 53–61, рис. 2; ЧИКУНОВА 2012, 96–98, рис. 1). Вопрос о месте производства и распространении этой небольшой северо-восточной группы остается дискуссионным. По всей видимости, эти накладки изготовлялись в местных мастерских, подобных тем, что были найдены в Измери.

В Пруто-Днестровском междуречье еще один набор поясных бляшек был найден на Екимауцком городище в 1951 г. при раскопках богатого комплекса ювелирной мастерской. Остатки ремня не сохранились и состав пояса мы можем реконструировать лишь приблизительно. Из этой же постройки происходят сердоликовые и пастовые бусы, медные и серебряные украшения, набор кузнечных и ювелирных инструментов, заготовки и отходы производства (ФЕДОРОВ 1953, 104–126). Было найдено 40 литых бронзовых сердцевидных бляшек с небольшим выступом, декорированных врезным волотообразным узором (рис. 1. 1; рис. 2. 2–4, 8–10). Бляшки представлены в двух разновидностях: одни более широкие, другие – узкие, удлинённые (относятся, соответственно, к типам XXVIII Б1 и Б2, по типологии В. В. Мурашевой) (МУРАШЕВА 2000, 45). Узкие накладки крепились, по всей видимости, на свисающей части пояса острой частью вниз.

Сходные бляшки известны на территории Восточной, Центральной и Юго-Восточной Европы и демонстрируют сложение единого стиля в оформлении поясов. Они известны из Карош, Хомокмедь, Ладаньбене-Бенепуста и других памятников в Венгрии (рис. 3. 35–37) (THE ANCIENT HUNGARIANS 1996, 84, fig. 10, 312, fig. 1, 339, fig. 6; FETTICH 1937, Taf. XXXV, Taf. LXIV, Taf. CXXX; ISTVÁNOVITS 2003, 505, 3. tábla; SZŐKE 1954, 119–139, фиг. 6). Однако, на наш взгляд, наиболее близкие к екимауцким находки происходят из Нижнего Подунавья и с Балкан. Они были найдены в Пэкуюллуй Соаре⁸ (Румыния), а так же в Преславе, Надарево и Шуменской области в Болгарии (рис. 3. 31, 38–43, 45, 46, 49) (DIACONU–VILCEANU 1972, 155;

Az, hogy ezt a kis északkeleti leletsoportot hol készítették és hogyan jutott el az említett régiókba, egyelőre kérdéses. A veretek feltehetően olyan helyi műhelyekben készültek, mint amilyen Izmeriben is napvilágot látott.

A Prut–Dnyeszter folyóközéből egy harmadik övkészlet is ismert. Ez az echimăuți erődített településen, egy leletekben gazdag ötvösműhely feltárása során került elő 1951-ben. A bőrszija nem konzerválódott, a veretek eredeti elrendezése csak hozzávetőlegesen rekonstruálható. További leletek az ötvösműhely területéről: karneolból és üvegpasztából készült gyöngyök, réz- és ezüstékszerek, kovács és ötvös szerszámkészlet, félkész tárgyak, gyártási hulladék (FJODOROV 1953, 104–126). Összesen 40 darab szív alakú, öntött bronzból készült veretet találtak. Ezekben egy kisebb nyúlvány és volutaszerű vésett díszítés látható (1. kép 1; 2. kép 2–4, 8–10). A vereteknek két változata van: az egyik típus szélesebb, a másik hosszabb és keskenyebb (a V. V. Muraseva tipológiája szerinti XXVIII. B1 és B2 típusúhoz tartoznak) (MURASEVA 2000, 45). A keskenyebb veretek feltehetően az öv leelőgő részén helyezkedtek el, hegyes végükkel lefelé.

Az echimăuți veretek párhuzamai Kelet-, Közép- és Délkelet-Európából ismertek. Ezeknek a leleteknek köszönhetően jól nyomon követhető egy egységes övviselet kialakulása. Magyarországon Karosról, Homokméggyről, Ladánybene-Benepusztáról és több más lelőhelyről is előkerültek analógiák (3. kép 35–37) (THE ANCIENT HUNGARIANS 1996, 84, fig. 10, 312, fig. 1, 339, fig. 6; FETTICH 1937, Taf. XXXV, Taf. LXIV, Taf. CXXX; ISTVÁNOVITS 2003, 505, 3. tábla; SZŐKE 1954, 119–139, 6. kép). A legközelebbi párhuzamok az Al-Duna vidékéről és a Balkánról származnak: Păcuil lui Soare⁸, Veliki Preszlav, Nadarevo, valamint további lelőhelyek Sumen megye területéről (Bulgária) (3. kép 31, 38–43, 45, 46, 49) (DIACONU–VILCEANU 1972, 155; DUMITRIU 2001, Taf. 46; DONCSEVA 2004, 212–227; PLETNYOV 2004, 228–240; SZTANILOV 1993, 152–163). Kelet-Európából formai párhuzamokat ismerünk, de ezekről általában hiányzik a csepp alakú nyúlvány, az eredeti díszítést

⁸ Păcuil lui Soare, Rумыния.

⁸ Dunai sziget Románia délkeleti részén.

DUMITRIU 2001, Taf. 46; Дончева 2004, 212–227; Плетньов 2004, 228–240; Станилов 1993, 152–163). На территории Восточной Европы встречаются бляшки близкой формы, но зачастую, без каплевидного выступа и с некоторыми графическими дополнениями в орнаменте. Они найдены в Гнездово, Тимерево и Владимирских курганах, Лядинском, Томниковском могильниках и на «Черемисском кладбище» (Мурашева 2000, 45). Схожие накладки известны как в древнерусских материалах X–XI вв., так и в Прикамье, Волжской Булгарии, у марийцев, черемисов и мордвы (рис. 3. 44, 50–52) (Fettich 1937, Taf. XXVII; Мурашева 2000, 45, 46). По всей видимости, поясные бляшки из Екимауц могут быть отнесены к изделиям подунайской ремесленной традиции, представленной находками из Венгрии, Румынии и Болгарии. Наибольшую близость к бляшкам Екимауцкого пояса демонстрируют накладки из Пэкуюл луй Соаре (Румыния) и Надарево и Пет Могили (Болгария) (рис. 3. 38–41). Находки в Надарево, не только поясных бляшек, но и шаблонов и другого инструментария для их изготовления, а также бракованных экземпляров, свидетельствует о том, что они производились в этом ремесленном центре (Плетньов 2004, 238; Бонев–Дончева 2011).

Кроме того, на Екимауцах было найдено несколько бляшек с криновидным и листовидным узором, а также геометризованная накладка-розетка, предназначенная для декорирования сумки или кошель (Рябцева–Рабинович 2007, 195–230, рис. 1, рис. 2. 11–12). Миниатюрная бляшка с криновидным узором из Екимауц, вероятно, могла относиться к декору сумки (маленькими бляшками украшали ремешки-застежки). На городище было найдено и несколько пряжек от ременных гарнитур, в том числе и миниатюрная, которая могла принадлежать к декору тонкого внутреннего ремешка, служившего для застегивания наборного пояса, или же ремешка, при помощи которого застегивалась сумочка (рис. 2. 1, 7, 13–15).

Наборные пояса, сумочки-ташки и кошельки зачастую находят в одних комплексах, иногда оформленными в едином стиле. Как уже отмечалось выше, поясной набор, отдельные ременные и сумочные бляшки из Екимауц происходят из контекста славянского поселения конца IX – начала XI вв. (где представлены, однако, и вещи,

pedig gyakran különböző elemekkel egészítették ki. Ilyen leletek Gnyozdovóból, Tyimerjovóból, a vlagyimiri kurgánokból, a ljadai és novotomnyikovói temetőből, valamint 'Cseremisszkoje kladbiscse' lelőhelyről kerültek elő (MURASEVA 2000, 45). Hasonló vereteket találunk egyrészt a 10–11. századi rusz leletanyagban, másrészt a Káma mentén, Volgai Bolgária egykori területén, valamint a mariknál, cseremiszeknél és mordvinoknál (3. kép 44, 50–52) (FETTICH 1937, Taf. XXVII; MURASEVA 2000, 45, 46). Az echimăuți övveretek nagy valószínűséggel ahhoz az al-dunai leletkörhöz, ötvöshagyományhoz sorolhatók, amely magyarországi, romániai és bulgáriai leletekből áll. Az echimăuți öv legközelebbi párhuzamai a romániai Păcuiul lui Soare, valamint a bulgáriai Nadarevo és Pet Mogili lelőhelyről kerültek elő (3. kép 38–41). A nadarevói övveretek a szintén ugyanazon a lelőhelyen talált öntőminták, egyéb munkaeszközök és rontott példányok alapján minden bizonnyal a helyi kézműves központban készültek (PLETNYOV 2004, 238; BONEV–DONCSEVA 2011).

Az echimăuți erődített településen a fentiekben bemutatott leleteken kívül néhány lilium és levél alakú díszítéssel ellátott veret és egy erszényt vagy tarsolyt díszítő geometrikus rozettaveret is előkerült (RJABCEVA–RABINOVICS 2007, 195–230, рис. 1, рис. 2. 11–12). A liliumdíszrel ellátott kis méretű veret valószínűleg egy tarsoly díszítménye volt (a kapcsolósíjakat kis veretekkel díszítették). A lelőhely feltárásán az övgarnitúra néhány csatját is megtalálták, köztük egy kisebb méretűt, amely vagy az öv becsatolására használt vékony belső szíjhoz, vagy pedig a tarsolyfüggesztő szíjhoz tarthatott (2. kép 1, 7, 13–15).

A veretes övek, tarsolyok és erszények gyakran együtt, egy leletegyüttesben fordulnak elő, stílusuk esetenként egységes. Amint azt már a korábbiakban említettük, az Echimăuți-ban talált övkészlet, valamint a különálló öv- és tarsolyveretek egy 9. század végi – 11. század eleji szláv település kontextusából származnak (ugyanitt magyar jellegű leletek is előkerültek: egy szablahüvely koptatója, egy szablahüvely tartozéka, valamint több olyan csavart nyakperec és huzalkarperec, amelyek jellemzően a bjelo-brdói kultúra leletanyagában fordulnak elő) (RJABCEVA 2006, 143–168). A nagy számban rendelkezésre álló pár-

выполненные в венгерской традиции – наконечник ножен и перекрестие сабли, витые гривны и дрововые браслеты, близкие к типичным для памятников культуры Биело-Брдо) (Рябцева 2006, 143–168). Принимая во внимание многочисленные аналогии, пояс из Екимауц может быть отнесен ко второй половине X – началу XI вв. Судя по ряду морфологических и декоративных элементов, он тяготеет к группе изделий, выполненных мастерами-ювелирами Карпато-Балканского региона.

С поселения у с. Тарасова происходит разрозненный материал X–XI вв., в том числе поясная бляшка листовидной формы, декорированная специфическим орнаментом, характерным для венгерских древностей (рис. 2. 53). Столь типичный декор в Пруто-Днестровском регионе представлен еще лишь на одной вещи – наконечнике ножен с городища Екимауцы (рис. 2. 54) (Рябцева–Рабинович 2007, 195–230). С поселения Ханска происходит несколько деталей наборных ремней, имеющих аналогии, в том числе, и в венгерских древностях (рис. 2. 47–52). Среди них одна бляшка-лунница с выступами с двух сторон и литым орнаментом в виде двух пар сопоставленных листьев, расположенных друг над другом (рис. 2. 49). Подобные бляшки встречаются в IX–X вв. в Прикамье, Поволжье, на Алтае. Пояс с такими накладками представлен в богатом женском п. 7 Больше-Тиганского могильника в Прикамье (Халикова 1976, 169, рис. 10). В Южно-Уральском регионе пояса с бляшками-лунницами встречаются с другими предметами, имеющими венгерские аналогии. Среди материалов к. 1 у с. Хусаиново, датируемых IX в., аналогии в древностях Венгрии X в. находят не только лунницевидные бляшки, но и стремяна грушевидной формы с широким плоским ушком (Мажитов 1977, 22, 27, рис. 3). Бляшками-лунницами украшены кожаные ремешки и остатки погребального покрывала, обнаруженного в богатом мужском, предположительно, венгерском, погребении у с. Субботцы на Ингуле. Всего в этом захоронении было найдено 59 небольших бронзовых позолоченных бляшечек. В расположенном неподалеку женском погребении бляшки сходной формы, но несколько более крупные и совершенно гладкие, использованы

huzamokat figyelembe véve az echimăuți övet a 10. század második fele és a 11. század eleje közötti időszakra keltezhetjük. Az öv forma és díszítés tekintetében azon tárgyak sorába illeszkedik, amelyeket a Kárpát–Balkán régió ötvösmesterei készítettek.

Fontos megemlítenünk egy 10–11. századi hiányos leletegyüttest is, amely a moldovai Tarasova község mellett feltárt településről származik. Ebben többek között egy olyan levél alakú övveret is megtalálható, amelyet a magyar régészeti leletanyagra jellemző speciális díszítéssel láttak el (2. kép 53). A Prut–Dnyeszter régió leletanyagában ezenkívül jelenleg mindössze egy olyan tárgy ismert, amelyen ez az oly jellegzetes mintakincs látható, ez pedig az echimăuți erődített településen előkerült hüvelykoptató (2. kép 54) (RJABCEVA–RABINOVICS 2007, 195–230). A Hansca közelében feltárt településről néhány olyan övveret került elő, amelyeknek párhuzamai többek között a magyar leletanyagban is megtalálhatók (2. kép 47–52). Az egyik egy félhold alakú veret, amelynek két oldalán dudorok helyezkednek el, felületén pedig két, egymással szembe állított levélpárt ábrázoló öntött díszítés látható (2. kép 49). Ehhez hasonló vereteket a Volga- és a Káma-vidék, valamint az Altaj 9–10. századi leletanyagában találhatunk. Egy Káma menti gazdag női temetkezésből, a Bolsije Tyigani-i temető 7. sírjából egy ilyen veretekkel díszített öv került elő (HALIKOVA 1976, 169, рис. 10). A dél-uráli régióban a félhold alakú veretekkel ellátott övek más olyan tárgyakkal együtt fordulnak elő, amelyeknek ismerjük magyar párhuzamait. A 9. századra datált huszainovói 1. kurgán leletanyagának 10. századi magyarországi párhuzamai között nemcsak félholdas veretek említhetők, hanem széles, lapos függesztőfüllel ellátott körte alakú kengyelek is (MAZSITOV 1977, 22, 27, рис. 3). Egy feltehetően magyar temetkezésből, az Ingul folyó vidékén található Szubbotci község közelében feltárt gazdag férfi sírből félhold alakú veretekkel díszített bőrszíjak és egy halotti lepel maradványai kerültek elő. A sírban összesen 59 darab kis méretű aranyozott bronzveretet találtak. A közelben elhelyezkedő női sírban hasonló formájú, de kissé nagyobb méretű és teljesen sima felületű veretek feküdtek, amelyek a lószerszámot

для декорировки конской сбруи (Бокий–Плетнева 1988, 100, 103, 112, рис. 1, рис. 4).

В Венгрии такие бляшки происходят из могильников Тисаэслар-Башхалом и Бана, где датируются IX – началом X вв. (Kiss–BARTHA 1970, 224, fig. 5. 8). В Башхаломском могильнике подобными бляшками был декорирован свисающий вниз конец ремня (THE ANCIENT HUNGARIANS 1996, 186, Fig. 1). В Болгарии аналогичные бляшки происходят из Дебрене.⁹ Здесь были найдены 21 отдельная бляшка и пояс с двумя ремнями, украшенными сердцевидными бляшками с листовидным узором (Йотов 1993, 124, табл. II). Гладкие бляшки без листовидных мотивов известны в коллекции Исторического музея г. Шумен, они происходят из с. Окрош, Преславца, Пет Могили.¹⁰ Болгарские находки датируются в пределах IX – середины XI вв. (Станилов 1993, 152, 157, обр. 2). Причем, В. Йотов связывает появление лунницевидных бляшек на территории Болгарии именно с венгерским влиянием (Йотов 1993, 123, 128).

Кроме того, на поселении Ханска были найдены квадратные бляшки с выступами с одной стороны (рис. 2. 47–48). Бляшки декорированы выпуклым орнаментом в виде четырехлепестковой розетки, весьма характерным для произведений венгерской торевики. В Венгрии круглые и многоугольные бляшки с трех- и четырехлепестковой розеткой многочисленны, они происходят из территории памятников Бекешчаба, Карош II, Артанд-Надьфаркашдомб, Хенцида, Будапешт и так далее (RÉVÉSZ 1994, 308–359; RÉVÉSZ 1997, 422, 423, Abb. 3–4; THE ANCIENT HUNGARIANS 1996, 98, 170, 213, 214, 235, 304, 404). Как правило, эти накладки принадлежат к декору конской сбруи. Венгерские находки датируются в пределах X в., восточноевропейские – не позднее середины X в. (Халикова 1972, 163; ИЗМАЙЛОВ 2000, 70–86; КАЗАКОВ 1972, 163; АМБРОСИАНИ–АНДРОЩУК 2006, 5).

Таким образом, находки деталей поясной и сумочной гарнитуры из Пруту-Днестровского региона являются отражением сложения единого стиля в парадном одеянии второй половины IX – первой половины XI вв. на обширной террито-

дизитették (Бокий–Плетнева 1988, 100, 103, 112, рис. 1, рис. 4).

Magyarországon a Tiszaeszlár-bashalmi és a banai temetőből kerültek elő ilyen veretek. Keltezésük 9. század és a 10. század eleje közé tehető (KISS–BARTHA 1970, 224, fig. 5. 8). A bashalmi veretek az öv lelógó részét díszítették (THE ANCIENT HUNGARIANS 1996, 186, fig. 1). Bulgáriában Debren község közelében láttak napvilágot ezekhez hasonló veretek.⁹ Itt 21 különálló veretet és egy olyan kétszjú övet találtak, amelyet levéldíszszel ellátott szív alakú veretek díszítettek (JOTOV 1993, 124, табл. II). A Sumeni Történeti Múzeumban levéldíszek nélküli sima felületű vereteket őriznek (lelőhelyek: Okros, Preszlavca, Pet Mogili).¹⁰ A bulgáriai leletek keltezése a 9. század és a 11. század közepe közötti időszakra tehető (SZTANILOV 1993, 152, 157, обр. 2). V. Jotov szerint a félhold alakú veretek magyar hatásra jelentek meg Bulgáriában (JOTOV 1993, 123, 128).

A Hansca közelében feltárt településen olyan négyzet alakú veretek kerültek elő, amelyeknek egyik oldalán kidudorodások láthatók (2. kép 47–48). A vereteket négyszirmú rozetta alakú domború minta díszíti, amely a korabeli magyar fémművesség alkotásaira jellemző. A magyarországi leletanyagból számos három- és négyszirmú rozettával díszített kerek és sokszögű veret ismert. Lelőhelyek: Békéscsaba, karosi II. temető, Ártánd-Nagyfarkasdomb, Hencida, Budapest, stb. (RÉVÉSZ 1994, 308–359; RÉVÉSZ 1997, 422, 423, Abb. 3–4; THE ANCIENT HUNGARIANS 1996, 98, 170, 213, 214, 235, 304, 404). Ezek a veretek rendszerint a lószerszámzatot díszítették. A magyar leletek a 10. századra keltezhetők, a kelet-európaiak pedig a 10. század közepénél nem későbbiek (HALIKOVA 1972, 163; ИЗМАЙЛОВ 2000, 70–86; КАЗАКОВ 1972, 163; АМБРОСИАНИ–АНДРОССУК 2006, 5).

A Prut–Dnyeszter régióban előkerült, öv- és tarsolygarnitúrákhoz tartozó díszítmények révén egy olyan egységes díszöltözet kialakulása figyelhető meg, amelyet a 9. század második fele és a 11. század első fele közötti időszakban használtak Kelet-, Délkelet- és Közép-Európában. Ezek a tár-

⁹ Добричская область, Болгария.

¹⁰ Варненская область, Болгария.

⁹ Dobrics megye, Bulgária.

¹⁰ Várna megye, Bulgária.

рии Восточной, Юго-Восточной и Центральной Европы. Сами по себе такие изделия не являются показателями этнического происхождения их владельца. Вместе с тем, в контексте их обнаружения, некоторые специфические находки из Слободзеи и Ханска вполне могли принадлежать и венгерскому населению, судя по всему, пребывавшему в этом регионе во второй половине IX–X вв.

gyak önmagukban nem jelzik viselőjük etnikai hovatartozását, Szlobodzeja és Hansca lelőhely esetében viszont néhány jellegzetes tárgy leletkontextusa alapján megalapozottan feltételezhető a magyar eredet (a térségben a 9. század második felétől a 10. századig volt magyar jelenlét).

ЛИТЕРАТУРА / IRODALOM

- AMBROSZIANI–ANDROSCSUK / АМБРОСИАНИ–АНДРОЩУК 2006: Амбросиани, Б. – Андрощук Ф.: Вооружение и восточные контакты Бирки. В: *Русь на перехресті світів. Міжнародні впливи на формування давньоруської держави IX–XI ст. Матеріали міжнар. польового археологічного семінару, 20–23 липня, 2006 року, Чернігів–Шестовиця*. Ред.: Толочко, П. П. и др. Чернігів 2006, 3–16.
- BÁLINT 1991: Bálint, Cs.: *Die spätavarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Kom. Csongrád)*. *Varia Archaeologica Hungarica* 1. Budapest 1991.
- ВОКИЙ–ПЛЕТНУОВА / БОКИЙ–ПЛЕТНЕВА 1988: Бокий, Н. М. – Плетнева, С. А.: Захоронение воина-кочевника X в. в бассейне Ингула. *Советская археология* 1988:2, 99–116.
- BONEV–DONCSEVA / БОНЕВ–ДОНЧЕВА 2011: Бонев, Ст. – Дончева, С.: *Старобългарски производствен центри с. Новосел, Шуменско*. В. Търново 2011.
- CHALIKOVA–CHALIKOV 1981: Chalikova, E. A. – Chalikov, A. N.: *Altungarn an der Kama und im Ural. Das Gräberfeld von Bolschie Tigani*. *Régészeti Füzetek Ser. II*. 21. Budapest 1981.
- CSIKUNOVA / ЧИКУНОВА 2012: Чикунова, И.: *Этнокультурные взаимодействия в Южнотаежном При-тоболье в средневековье*. В: *История и культура средневековых народов Степной Евразии. Материалы II Международного конгресса средневековой археологии Евразийских степей (Барнаул, сентябрь 2012)*. Ред.: Тишкин, А. А. Барнаул 2012, 96–98.
- CSIRKOV / ЧИРКОВ 1990: Чирков, А.: Новые данные о поздних кочевниках Среднего Попрутья. В: *Археологические исследования молодых ученых Молдавии*. Ред.: Дергачев, В. А. Кишинев 1990, 158–168.
- DIACONU–VILCEANU 1972: Diaconu, P. – Vilceanu, D.: *Păciiul lui Soare. Cetatea bizantină*. I. București 1972.
- DOBROLJUBSZKIJ–SZUBBOTYIN / ДОБРОЛЮБСКИЙ–СУББОТИН 1982: Добролюбский, А. О. – Субботин, Л. В.: Погребение средневекового кочевника у села Траповка. В: *Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье*. Ред.: Гудкова, А. В. Киев 1982, 168–173.
- DONCSEVA / ДОНЧЕВА 2004: Дончева, С.: За един вид орнаментална украса в ранносредновековна Българска метало пластика. *Преслав* 6 (2004) 212–227.
- DONCSEVA–PETKOVA / ДОНЧЕВА–ПЕТКОВА 2005: Дончева–Петкова, Л.: *Одърци. Некрополи от XI век*. Т. 2. София 2005.
- DRAGOTĂ ET AL. 2009: Dragotă, A. – Rustoiu, G. T. – Drîmbărean, M. – Deleanu, V. – Oța, S.: *Necropola medieval timpurie de la Alba Iulia - Str. Brîndușei. Cercetările arheologice din anii 1997–2008*. Alba Iulia 2009.
- DUMITRIU 2001: Dumitriu, L.: *Der mittelalterliche Schmuck des unteren Donaugebietes im 11.–15. Jahrhundert*. București 2001.
- FETTICH 1937: Fettich, N.: *Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn*. *Archaeologica Hungarica* 21. Budapest 1937.
- FJODOROV / ФЕДОРОВ 1953: Федоров, Г. Б.: Городище Екимауцы. *Краткие сообщения Института археологии* 50 (1953) 104–126.
- GALUŠKA 2013: Galuška, L.: *Hledání původu. Od avarských bronzů ke zlatu. Search for the origin: from Avar bronze items to Great Moravian gold*. Brno 2013.
- GOMOLKA–FUCHS 2002: Gomolka-Fuchs, G.: Eine Gürtelgarnitur vom ungarischen Typ aus der frühmittelalterlichen Siedlung von Krivina, Bezirk Ruse, Bulgarien. *Eurasia Antiqua* 8 (2002) 493–514.
- ХАЛИКОВА / ХАЛИКОВА 1972: Халикова, Е. А.: Погребальный обряд Танкеевского могильника и его венгерские параллели. В: *Проблемы археологии и древней истории угров*. Отв. ред.: Смирнов, А. П. – Чернецов, В. Н. – Эрдели, И. Ф. Москва 1972.

- HALIKOVA / ХАЛИКОВА 1976: Халикова, Е. А.: Больше-Тиганский могильник. *Советская археология* 1976:2, 158–178.
- ISTVÁNOVITS 2003: Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás- és Árpád-kori emlékménye.* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 4. Nyíregyháza 2003.
- IZMAJLOV / ИЗМАЙЛОВ 2000: Измайлов, И. С.: Балымерский курганный могильник и его историко-культурное значение. В: *Славяне, финно-угры, скандинавы, волжские булгары. Доклады международного симпозиума по вопросам археологии и истории.* Ред.: Кирпичников, А. Н. Санкт-Петербург 2000, 70–86.
- ЈОТОВ / ЙОТОВ 1993: Йотов, В.: Находки от ремъчни украси от ранносредновековното селище до село Дебрење, Добричко. *Добруджа* 10 (1993) 123–130.
- КАЗАКОВ / КАЗАКОВ 1972: Казаков, Е. П.: О некоторых венгерских аналогиях в вещевом материале Танкеевского могильника. В: *Проблемы археологии и древней истории угров.* Ред.: Смирнов, А. П. – Чернецов, В. Н. – Эрдели, И. Ф. Москва 1972, 161–167.
- КАЗАКОВ / КАЗАКОВ 2010: Казаков, Е. П.: Поясные накладки волжских болгар из Танкеевского могильника и Измеревского селища. В: *Русь и Восток в IX–XVI вв. Новые археологические исследования.* Ред.: Макаров, Н. А. – Коваль, В. Ю. Москва 2010, 53–61.
- KISS–BARTHA 1970: Kiss, A. – Bartha, A.: Graves from the Age of the Hungarian Conquest at Bana. *Acta Archaeologica Hungarica* 22 (1970) 218–260.
- КОМАР / КОМАР 2011: Комар, А. В.: Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований. В: *Мадьяри в Середньому Подніпров'ї. Археологія і давня історія України* 7. Отв. ред.: Моця, О. П. Київ 2011, 21–78.
- КОМАР / КОМАР 2012: Комар, А. В.: Киев и Правобережное Поднепровье. В: *Русь в IX–X вв. Археологическая панорама.* Отв. ред.: Макаров, Н. А. Москва–Вологда 2012, 300–333.
- LANGÓ 2000: Langó P.: Megjegyzések a Kárpát-medence X–XI. századi huzalkarpereceinek és sodrott karpereceinek viseletéhez és használati idejéhez (Beiträge zur Tracht und Benutzungszeit der Draht- und gedrehten Armringe im Karpatenbecken des 10.–11. Jahrhunderts). *A nyíregyházi Jóna András Múzeum Évkönyve* 42 (2000) 33–57.
- LANGÓ 2010: Langó P.: A Kárpát-medence X–XI. századra keltezett településeinek fém- és eszközelei. In: „Fons, skepsis, lex” *Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére.* Szerk.: Almási T. – Révész É. – Szabados Gy. Szeged 2010, 257–284.
- LANGÓ 2014: Langó, P.: Bulgarian Connections of the Find-Horizon of the 10th Century in the Carpathian Basin. In: *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube.* Eds.: Balogh, Cs. – Doncheva-Petkova, L. – Türk, A. Sofia–Piliscsaba 2014, 57–65.
- МАЗИТОВ / МАЖИТОВ 1977: Мажитов, Н. А.: *Южный Урал в VII–XIV вв.* Москва 1977.
- MURASEVA / МУРАШЕВА 2000: Мурашева, В. В.: *Древнерусские ременные наборные украшения X–XIII вв.* Москва 2000.
- PLETNYOV / ПЛЕТНЬОВ 2004: Плетньов, В.: Производство на коланни гарнитури в ранносредновековна България. *Преслав* 6 (2004) 228–240.
- RABINOVICS–RЈAVSEVA / РАБИНОВИЧ–РЯБЦЕВА 2009: Рабинович, Р. А. – Рябцева, С. С.: Особенности развития древнерусской культуры в Пруто-Днестровском междуречье. В: *Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света. Материалы международной конференции, состоявшейся 14–18 мая 2007 г. в Государственном Эрмитаже.* Труды Государственного Эрмитажа XLIX. Ред.: Короткевич, Б. С. и др. Санкт-Петербург 2009, 292–308.
- RÉVÉSZ 1994: Révész, L.: Mit Beschlägen geschmückte Pferdegeschirre aus den landnahmezeitlichen Frauen- und Männergräbern. *Acta Archaeologica Hungarica* 46 (1994) 308–359.
- RÉVÉSZ 1997: Révész, L.: Ein landnahmezeitliches Frauengrab in Békéscsaba-Erzsébethely. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 49 (1997) 419–449.

- RJAVSEVA / РЯБЦЕВА 2006: Рябцева, С. С.: Ювелирные украшения Пруто-Днестровского междуречья в контексте этнокультурных связей региона в X–XI вв. *Revista arheologică. Serie nouă* 2:1–2 (2006) 143–168.
- RJAVSEVA–RABINOVICS / РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2007: Рябцева, С. С. – Рабинович, Р. А.: К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато-Днестровских землях в IX–X вв. *Revista arheologică, Serie nouă* 3:1–2 (2007) 195–230.
- SCSERBAKOVA–TASCSEI–TYELNOV / ЩЕРБАКОВА–ТАЩИ–ТЕЛЬНОВ 2008: Щербакова, Т. А. – Тащи, Е. Ф. – Тельнов, Н. П.: *Кочевнические древности Нижнего Поднестровья*. Кишинев 2008.
- SZŐKE 1954: Szőke B.: Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez. *Archaeologiai Értésítő* 81 (1954:2) 119–139.
- SZTANILOV / СТАНИЛОВ 1993: Станилов, С.: Две групи старобългарски ремъчни украси от Североизточна България. *Плиска-Преслав* 6 (1993) 152–163.
- TEODOR 1980: Teodor, D.: Tezaurul de la Răducăneni (Iași). *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 31:3 (1980) 403–423.
- THE ANCIENT HUNGARIANS 1996: *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*. Eds.: Fodor, I. et al. Budapest 1996.
- TYURKSZKOJE NASZLEGUYIJE / ТЮРКСКОЕ НАСЛЕДИЕ 2008: *Тюркское наследие Евразии VI–VIII вв.* Ред.: Досымбаева, А. Астана 2008.